

УДК.338.45:631

*В.К. Гаркавко, ст. викл.
Національний університет
харчових технологій*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРСЬКОГО РАЙОНУВАННЯ ЯК ПЕРЕДВІСНИКА ЦІЛЬОВОГО ПЛАНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ (НАУКОВА СПАДЩИНА О.І. СКВОРЦОВА)

Розглядаються окремі методологічні аспекти господарського районування. Підкреслюється вагомий внесок в розроблення даної наукової проблематики видатного вітчизняного економіста — аграрія О.І. Скворцова.

Ключові слова: *Сільськогосподарська економія; господарське районування; сільське господарство; природа як економічний фактор виробництва.*

Ідеї управління економікою на основі загальнодержавного планування, як відомо, вперше були висунуті в працях К. Маркса і Ф. Енгельса (зокрема, в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.)). Практичне ж втілення господарського планування вперше в світі було розпочате в Радянській Росії НЕПівського періоду з прийняття цільових господарських планів (ДАЕЛРО та ін.). Відмінною рисою цільового планування в протиставу командно-адміністративному було те, що «план» і «ринок» не протиставлялися між собою як альтернативи, а виступали як економічні категорії, що взаємодіяли і взаємодоповнювалися як двоєдиний процес спрямований забезпечити динамічну рівновагу в господарській системі (регулюючий вплив «ринку» на економіку країни досить повно доповнювався активним впливом на «ринок» з боку «плану», який хоча й складався у державних інституціях, проте виступав як рекомендаційний, а не наказовий документ, такий, що рахувався з дією об'єктивних економічних законів та їхнім використанням в ринкових умовах і з урахуванням дослідження ринкової кон'юнктури: формування різноманітних ринкових потреб, умови реалізації вироблюваної продукції в їхньому взаємозв'язку й взаємообумовленості, попит і пропозиція товарної маси тощо). Тому в умовах повернення в Україні до ринкових форм управління економікою актуально постає завдання ретельного перегляду й вивчення такого важливого передвісника цільового планування, яким протягом тривалого часу в історії розвитку вітчизняної економічної думки вважалося господарське районування. Водночас в системі загальнонародногосподарського районування слід підкреслити значимість вивчення й безпосередньо сільгоспрайонування як одного з найважливіших об'єктів дослідження такої раніше існувавшої науки як «Сільськогосподарська економія», якій автор попередньо присвятив чисельну кількість власних публікацій [1, с. 17, 20].

Методологічні засади цільового планування в історичному розрізі безпосередньо впливають з засад господарського районування, розроблених у вітчизняній науковій думці, починаючи ще з XIX ст., зокрема, з праць К.І. Арсенєва «Статистичні нариси Росії» (1848 р.), І. Сабурова (склав в 1858 р. господарську карту Європейської Росії), П.І. Семенова «Населеність Європейської Росії в залежності від причин, обумовлюючих розподіл населення імперії» (1871 р.), князя О.І. Васильчикова «Землеволодіння й землеробство» (1876 р.), О.С. Єрмолова «Організація польового господарства» (1878 р.), Д.І. Менделєєва «Фабрично-заводська промисловість і торгівля Росії» (1893 р.) [4, с. 28 — 30].

Ретельним дослідником господарського районування, який першим спромігся скласти його в єдину цільну схему став всесвітньо відомий свого часу аграрій-еко-

номіст, представник науки «Сільськогосподарська економія» Олександр Іванович Скворцов (1848 — 1914) [2]. Серед низки праць О.І. Скворцова з питань господарського районування [5 — 10] слід перш за все виділити «Аграрне питання й Державна дума» [5] та «Господарські райони Європейської Росії» [9].

Господарським районуванням називається процес визначення спрямованості господарського розвитку конкретних регіонів країни, виходячи з дослідження аналітичних оцінок взаємодії об'єктивних природних факторів виробництва. Для країн, де поширене аграрне виробництво, господарське районування розпочинається первісно з сільськогосподарського районування безпосередньо, яке, в свою чергу як *необхідна й обов'язкова* умови водночас, має відштовхуватися від вміння розбиратися й правильно використовувати знання агрономічного характеру (що дозволяє досягати максимізованого результату при виробництві сільгосппродукції, з однієї сторони, при раціональному використанні земель сільгосппризначення, запобігаючи їхньому хижацькому бездумному марнотратству, що призводить до виснаження ґрунтів, з іншої). Ось чому в часи, коли у вітчизняних навчальних закладах різного освітнього рівня (від сільгоспкурсів до ВНЗ) агрономічного спрямування викладалася наука «Сільськогосподарська економія» (впритулок до початку 30-х рр. XX ст. [1, с. 18]) при підготовці її фахівців як загалом, так й в області сільгоспрайонування, зокрема, останніх обов'язково попередньо навчали принаймні основним засадам агрономії [1, с. 18].

З наукової точки зору господарське районування визначається в подвійному смислі: 1) поєднання певних територій з їхніми ділянками в окремі господарські райони за тими чи іншими ознаками спрямованості господарства; 2) облаштування території за певними господарськими ознаками для управління країною (що має більш практичний характер, так як наслідують ціль розподілу країни на такі адміністративно-територіальні об'єднання, котрі допомагають державним владним структурам в цілому управляти країною й вести розвиток продуктивних сил). На думку Голови Держплану УРСР поч. 20-х рр. XX ст. Г.Ф. Гринько в концепції вітчизняного районування господарська область мала поставати у вигляді, порівняно, більшої території з багатомільйонним населенням, різко окресленою господарською фізіономією, більшою її питомою вагою, й, що особливо важливо, більшими її перспективами в економіці усієї країни [3, с. IX].

Цікаво відзначити, що О.І. Скворцов дослідження господарського районування розпочинає з районування сільськогосподарського, що на межі XIX/XX ст. мало своє особливе значення й свою особливу постановку з причин повсюдності сільгоспвиробництва, пов'язаного з експлуатацією земної поверхні (що є первісною господарською основою населення), а також складності організації сільгосп-підприємств (розпорошених серед величезної маси дрібних господарств), обумовленої як технічними, так й економічними причинами. Іншими словами, «саме землеробство, — за словами О.І. Скворцова — як перший крок на шляху культурного розвитку, має в даному випадку найбільше значення, а його техніка в незрівнянно більшій степені, ніж усяка інша техніка, визначається природними умовами, що оточують землеробця» [9, с. 8].

В працях О.І. Скворцова мається найбільш повне й зрозуміле формулювання поглядів на значення природно-історичних умов й первісних факторів районування: географічного положення місця (широта й довгота, які визначають клімат; висота над рівнем та віддаленість від моря й океану); геологічна будова земної кори (в розумінні будови ґрунту), водопостачання, топографія країни. Під впливом цих факторів скла-

О.І. Скворцов

даються вторинні виробничі фактори, котрі безпосередньо й цілком наочно впливають на землеробський промисел і які, разом з тим, в деякій мірі можуть видозмінюватися під впливом господарської діяльності людини (зокрема, ґрунт, клімат, лісистість та ін.). В третю чергу мають враховуватися ознаки економічного характеру, котрі, з однієї сторони, є результатом тих же фізико-географічних умов, й, з іншої, вказують, на якій степені розвитку стоїть даний господарський район [4, с. 32 — 33; 6, с. 370; 7, с. 25 — 26; 8, с. 829; 9, с. 3, 14 — 15; 10, с. 232 — 233]. Тому, йдучи шляхом дослідження «від окремого до загального» О.І. Скворцов вказував, що райони, котрі визначаються на основі вищенаведених факторів, повинні називатися не сільсько-господарськими, а економічними (на основі чого науковець поділив Європейську Росію на тридцять чотири райони) [4, с. 33; 8, с. 829; 9, с. 16].

Відштовхуючись від ідеї залежності суспільно-економічного розвитку країни від її фізико-географічних умов, висунутої його науковцями-попередниками, зокрема, такими як А. Гумбольдт, Г.Т. Букль (Buckley), Е. Реклю, Л.І. Мечніков [9, с. 7], О.І. Скворцов наполегливо підкреслював думку про те, що такий важливий чинник як природа слід розуміти в самому широкому змісті, «не обмежуючись тими банальними вказівками на клімат й ґрунт, котрі ми нерідко зустрічаємо в агрономів. І це перш за все тому, що впливом клімату й ґрунту не обмежується навіть вплив природи безпосередньо на землеробство, не кажучи вже про ту залежність характеру землеробського промислу від суспільно-економічних явищ, котра виявляється з переходом до грошового (мінового господарства)» [9, с. 14]. На думку вченого ґрунт, згідно з науковим визначенням, постає як видозмінене атмосферними й біологічними впливами поверхове геологічне напашування [9, с. 15], «клімат же є похідним, перш за все, від широти й довготи місця, потім від розташування даного місця від морів або взагалі значних водних скопчень і нарешті від топографії місцевості» [9, с. 15—16]. Тому, за О.І. Скворцовим, вказівками лише на такі природні фактори як ґрунт, клімат (до яких додається й лісистість країни [9, с. 15]) не вичерпується вплив природних умов на побут й характер населення країни та його історію, проте «вже сказане, здається нам, в достатній мірі доводить, що природа країни являється могутнім фактором, визначаючим хід історичного розвитку країни» [9, с. 14].

В праці «Аграрне питання і Державна дума» [5], яка вийшла з друку в розпал подій першої буржуазно-демократичної революції в Російській імперії на початку ХХ ст., викликаних саме невирішеністю головного її питання, тобто аграрно-земельного, як один зі шляхів здолання проблеми О.І. Скворцов пропонує поділяти усю територію країни на сільськогосподарські райони за сумою економічних ознак у зв'язку з природно-історичними характеристиками місцевостей. Відштовхуючись від ідеї раціонального сільгоспайонування, науковець в своєму зверненні до депутатів Держдуми країни прагне принаймі донести думку про те, що треба не сперечатися за певні форми власності на землю як за самоціль, а вводити диференційовано по районах саме ті форми власності, які дадуть найбільшу віддачу виробництва продукції в залежності від географічного місцезнаходження, транспортних мереж, природничих, рельєфних й кліматичних особливостей (підхід, який є доречним і слухним і за сучасних умов реформування вітчизняного агровиробництва) [2, с. 248—249; 5, с. I—II].

Висновки. Вчення О.І. Скворцова заклало методологічні засади таких наукових дисциплін як «Розміщення продуктивних сил», «Економічна географія» тощо. Господарським районуванням ретельно займалися й соратники О.І. Скворцова — сільгоспекономі В.Г. Бажаєв (з Київського політехнічного інституту), О.Ф. Фортунатов, О.А. Кауфман, безпосередні учні вченого (випускники Ново-Олександрійського інституту сільського й лісового господарства) О.М. Челінцев, Б.Д. Бруцкус, М.М. Кажанов, а також видатна плеяда науковців НЕПівського періоду Ю.І. Пославський, Н.К. Яропевич,

Г.О. Студенський, О.В. Чайнов, М.Д. Кондратьєв, О.Г. Дояренко, П.І. Лященко, Г.Ф. Гринько, В.В. і В.С. Сміренномудренські та багато ін.

Серед основних положень виявлених вітчизняними науковцями стосовно сучасних реалій можна відзначити перш за все те, що господарське районування:

1) є досить важливим фактором суспільного життя, оскільки безпосередньо торкається інтересів маси населення, що, в той же час вимагає вкрай обережного й продуманого підходу в справі його відродження (краще подовше проводити підготовчі роботи, все ретельно зважувати, аніж в гонитві за негайним результатом при швидкісному проведенні реформ наробити помилок й дискредитувати важливу справу);

2) сприяючи розвитку народного господарства як країни в цілому, так й окремих її регіонів сприяє задоволенню інтересів різних прошарків населення;

3) наближує більш підготовлену й більш відповідальну владу різних рівнів до населення, оскільки при відсутності потреби до збільшення працівників провладних структур водночас сприяє розширенню їхніх прав і повноважень;

4) розширює можливість використання зростаючої активності населення в справі господарського розвитку;

5) забезпечує посилення цільового планового господарського розвитку, оскільки постаючи природнім чином як *обов'язковий* попередник цільового планування допомагає зрозуміти що в ринкових умовах останнє ні в якому разі не зникає, а навпаки, підвищується в своїй значимості, перш за все як центральна ланка загальнодержавного управління економікою країни;

6) розвантажує владу, перш за все уряд від займання порівняно дрібними питаннями (включаючи управління в т.зв. «ручному режимі»), допомагає зосередитися йому на вирішенні основних управлінських завдань в межах затвердженої в законодавчому порядку політики держрегулювання національної економіки й, разом з тим, полегшує найбільш правильне розв'язання питань місцевого значення, при більш близькому врахуванні місцевих умов й особливостей;

7) сприяє зміцненню й гармонійному, збалансованому, тобто всебічному розвитку населених пунктів, включаючи як великі, так й середні і маленькі міста, а також села, не порушуючи при цьому їхніх інтересів.

Слідно, запровадження дійового цільового планування стає немислимим без органічного взаємопоєднання з запровадженням дійового господарського районування. Тому повернення до ретельного дослідження наукової спадщини вітчизняних фахівців в області господарського районування має неабияке значення в умовах відродження в країні ринкових форм організації виробництва на засадах саме цільового індикативного планування, поширеного в провідних індустриально-аграрних й економічно розвинених країнах світу. Водночас державним управлінським структурам економічного спрямування при послабленні адміністрування до необхідного мінімуму доречно було б більше зосереджуватися на дослідницькій діяльності в області загальноекономічних проблем, виробленні наукових рекомендацій, займатися формулюванням методології й організації планування, доводячи форми й методи розробки господарських планів на місця (з урахуванням відповідності останніх об'єктивним умовам ринкового господарства, включаючи вищерозглянуті природні чинники виробництва), використовуючи тенденції й закономірності ринку в плановій роботі з обов'язковим попереднім вивченням ринкової кон'юнктури (подібно до діяльності Держплану й Кон'юнктурного інституту в НЕРПівські часи).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гаркавко В.К.* Сільськогосподарська економія як наука — теоретична основа економіки і організації сільськогосподарського підприємства // Наукові праці Національного університету харчових технологій. — № 19. Частина III. Економіка. — Київ: НУХТ, 2006. — С. 17—21.

2. *Гаркавко В.К.* Творчий шлях і наукова діяльність О.І. Скворцова — економіста-аграрія, представника науки «Сільськогосподарська економія» // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. — Вип. 41. — Київ: ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2008. — С. 238 — 254.

3. *Гринько Г.Ф.* К вопросу о районировании Украины (вместо вступления) // Материалы по районированию Украины. — Харьков. Типо-литография В. — Р.С.У.В.О. им. Фрунзе. — С. IX — XVII. — (Госплан. У.С.С.Р. / Секция по районированию).

4. *Районирование СССР.* Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год под редакцией К.Д. Егорова. — Москва — Ленинград. Госплан СССР. Издательство «Плановое хозяйство», 1926. — 307 с.

5. *Скворцов А.И.* Аграрный вопрос и Государственная дума. — С.-Петербург. Типография И.Н. Скороходова, 1906. — II с., 143 с.

6. *Скворцов А.И.* О делении России на хозяйственные районы // Земледельческая газета. — С.-Петербург. Департамент Земледелия, 1914. — № 12. — С. 369 — 371; № 13. — С. 401 — 403; № 14. — С. 441 — 443; № 15. — С. 473 — 475.

7. *Скворцов А.И.* Сообщение на тему: «Хозяйственные районы России». Протокол заседания Клуба любителей естествознания, сельского хозяйства и лесоводства при Ново-Александровском Институте. № 59. 23 января 1910 года. // Протоколы заседаний и годичный отчет Клуба любителей естествознания, сельского хозяйства и лесоводства при Ново-Александровском Институте за 1909 год. — С.-Петербург. Типография М.А. Александрова, 1910. — С. 25 — 62.

8. *Скворцов А.И.* Хозяйственные районы Европейской России // Земледельческая Газета. — С.-Петербург. Департамент Земледелия, 1914. — №25. — С. 829 — 835.

9. *Скворцов А.И.* Хозяйственные районы Европейской России. — С.-Петербург. Типография Редакции период. изданий М-ва Финансов, 1914. — Выпуск I (текст). — Фото, XIV с., 180 с. Выпуск II (таблицы). — 187 с. — (Г.У.З.иЗ. Департамент Земледелия).

10. *Скворцов А.И.* Хозяйственные районы Европейской России. (Доклад проф. А.И. Скворцова, заслушанный в заседании подкомиссии 31 декабря 1909 года). // Труды подкомиссии статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29 декабря 1909 г. — 5 января 1910 г. — Чернигов. Типография Губернского земства, 1912. — С. 232 — 243.

В.К. Гаркавко

Методологические основы хозяйственного районирования как предвестника целевого планирования отечественной экономики (научное наследие А.И. Скворцова)

Рассматриваются отдельные методологические аспекты хозяйственного районирования. Подчеркивается весомый вклад в разработку данной научной проблематики выдающегося отечественного экономиста-агрария А.И. Скворцова.

Ключевые слова: Сельскохозяйственная экономия; хозяйственное районирование; сельское хозяйство; природа как экономический фактор производства.

V.K. Garkavko

Methodological principles of economic regionalization as a forerunner of domestic economy goal-oriented planning (A.I. Skvortsov scientific heritage)

The article examines the separate methodological aspects of the economic regionalization. It also underlines the considerable contribution of prominent domestic economist-agrarian A.I. Skvortsov to the development of this scientific problem.

Key words: Agricultural economy; economic regionalization; agriculture; nature as economic factor of production.

e-mail: jimp@ukr.net

Надійшла до редколегії 15.03.2012 р.

Наукові праці НУХТ № 44

149